

**MME, Κώδικας Δεοντολογίας &
Σεξουαλική κακοποίηση ανηλίκων**

Γιάννης Πανούσης

Καθηγητής Εγκληματολογίας

Τμήμα Επικοινωνίας & MME

Παν/μίου Αθηνών

1. Εισαγωγή περί MME

Τα MME δομώντας μίαν άλλη πραγματικότητα, αυτή της *πληροφορημένης και ενημερωμένης κοινωνίας*, αυτο-αναγορεύονται σε *καθρέφτη ή εικόνα*.

Πόσο βέβαιοι είμαστε όμως ότι όλα τα στοιχεία και τα σχόλια που γράφονται κι ακούγονται συγκροτούν την πραγματικότητα κι ότι δεν υπάρχουν «κρυμμένα μυστικά και ντοκουμέντα»;

Από την άλλη πλευρά η εικόνα «της κοινωνίας της εικόνας» αναδεικνύει μια κοινωνία που φαίνεται να έχει παραδοθεί στις εικόνες που παράγουν οι άλλοι και καταναλώνει η ίδια.

Ποια άραγε *μηνύματα* –και σε ποιους ακριβώς– εκπέμπει ο κόσμος των εικόνων της ανέμελης ζωής, της άθλιας ζωής, των πετυχημένων και των αποκλεισμένων, των απαθών και των ψυχοπαθών;

Υπάρχει απώλεια του πραγματικού. *Σχάση* ανάμεσα στην αναπαράσταση και το γεγονός, με συνέπεια η αναπαράσταση να καθίσταται τελικά πραγματικότητα και το κοινωνικό να βιώνεται φαντασιακά.

Η κοινωνική κατασκευή μπορεί να προβάλλει είτε συναινετική εικόνα της κοινωνίας (συμφωνία σε κοινές αξίες, αποδεκτό life style) είτε συγκρουσιακή (π.χ. γενικευμένο φόβο λόγω εγκληματικότητας).

Η νομιμοποιημένη βία, η δραματοποιημένη βία ή η «εύθυμη βία», δηλ. το περιπετειώδες θέαμα χωρίς θανάτους προσώπων, δημιουργούν ένα πλαίσιο κοινωνικού συμπεριφορισμού (behaviourism), όπου η *εκμάθηση* και η *συμμόρφωση* συνιστούν απαρέγκλιτους κανόνες. Βλέπουμε τον κόσμο όπως μας τον περιγράφουν (σε βαθμό μάλιστα που αφενός αν κάποιος λέει συχνά «έτσι

φαίνεται να 'ναι τα πράγματα» στο τέλος το πιστεύει κι ο ίδιος κι αφετέρου η πιθανολογούμενη γνώμη της πλειοψηφίας να γίνεται αποδεκτή από τους υπόλοιπους για να μη νιώθουν απομονωμένοι κοινωνικά).

Αυτή η *σύγχυση* εξωτερικής μορφής συνείδησης και υποκειμενικών νοημάτων δίνουν την εντύπωση ότι συν-ένοχοι στην κατασκευή της πραγματικότητας είναι τόσο οι αφηγητές όσο και οι αναγνώστες/ ακροατές/ θεατές (ακόμη κι αν καλύπτονται και οι μεν και οι δε πίσω από τις μεταμοντέρνες συμβολικές κατασκευές) (Γ. Πανούσης, 2004).

2. Περί Δεοντολογίας

Η Δεοντολογία ως επιστήμη των ηθικών καθηκόντων δεν μπορεί ν' αποκτήσει ρίζες σε μια εποχή χωρίς κανόνες, σε μια κοινωνία όπου όλα επιτρέπονται ή και σ' ένα πεδίο άσκησης επαγγέλματος χωρίς αρχές και συνέπειες.

Το δίκαιο προϋπάρχει των δεοντολογικών ρυθμίσεων (Ελ. Βούρβαχης, 2005) καθώς θέτει το ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα συστηματοποιηθούν οι «λευκές», οι «γκρίζες» και οι «μαύρες» συμπεριφορές (Θ. Παπαχρήστου, κ.α., 2005).

Μέσω της διαφάνειας, της ασφάλειας δικαίου, της προστασίας των τρίτων, της πολυφωνίας και της λογοδοσίας επιχειρείται η αυτορρύθμιση και του πεδίου της δημόσιας επικοινωνίας.

Οι σχετικές ρυθμίσεις έχουν βεβαίως πάντοτε παραιναιτικό χαρακτήρα καθώς στηρίζονται σε «συμφωνίες κυρίων» (Κ. Γώγος, 2000) και όχι σε νομοθετικές απειλές. Και βέβαια κινούνται πάντοτε σ' ένα κοινωνικό κλίμα που ευνοεί την απο-κάλυψη ή την συγ-κάλυψη.

3. Περί κακοποίησης ανηλίκων

Στη χώρα μας ανακαλύπτουμε, συνειδητοποιούμε και θέτουμε σε δημόσιο διάλογο ορισμένα θέματα πάντα υπό το κράτος του αιφνιδιασμού, τον οποίο προκάλεσε ένα έγκλημα ή μια απρόβλεπτη εξέλιξη σ' ένα φαινόμενο.

Το ίδιο συμβαίνει με την κακοποίηση των ανηλίκων.

α. Περί σεξοπαθειών

Ανάμεσα στις διάφορες μορφές σεξοπαθολογικών συμπεριφορών θα τοποθετούσα –υπό ορισμένες προϋποθέσεις– και την σεξουαλική κακοποίηση του ανηλίκου. Η παρέκκλιση από το «ομαλό» μπορεί να αφορά, τόσο στο σκοπό όσο και στο αντικείμενο.

Ο Φρόυντ υπογραμμίζει ότι η ανώμαλη ερωτική ικανοποίηση χαρακτηρίζεται από μια διάσπαση ανάμεσα στο σκοπό (σαρκική απόλαυση) και το αντικείμενο (τρυφερότητα). Η επιλογή του ερωτικού συντρόφου περιλαμβάνει και τα δύο αυτά στοιχεία αυτοτελώς. Ούτε δηλ. η αντικατάσταση με ένα ερωτικό αντικείμενο (φετίχ), ούτε η αντικατάσταση με ένα «ισοδύναμο» πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις. Οι παρεκκλίσεις λοιπόν αυτές οδήγησαν τους εγκληματολόγους στη χρήση του όρου «διεστραμμένος».

Η έντονη ερωτική ανάγκη, η ικανοποίηση που ξεπερνάει την ίδια την «πράξη», η επιθετικότητα και ο αντικοινωνικός χαρακτήρας, ο φόβος που προκαλείται στους τρίτους είναι μερικά από τα στοιχεία που συνθέτουν τον όρο «ερωτική διαστροφή».

β. Περί της «βιάζουσας» εξουσίας

Επειδή οι περισσότερες σεξουαλικές κακοποιήσεις ανηλίκων παιδιών συμβαίνουν μέσα στο σπίτι ενδιαφέρον έχουν οι σχετικές με την ενδοοικογενειακή βία θεωρίες.

Οι διαπροσωπικές – ψυχολογικές θεωρίες αποδίδουν την άσκηση βίας στην ψυχοπαθολογία του δράστη ή, πολλές φορές, και του θύματος (π.χ. ο δράστης πνευματικά άρρωστος ή αλκοολικός, το θύμα μαζοχιστής κ.λπ.).

Πρόσφατες έρευνες όμως έχουν αποδείξει ότι μόνο σ' ένα μικρό ποσοστό παίζουν ρόλο τα ατομικά χαρακτηριστικά του δράστη (έτσι, π.χ., το πιεστό αποτελεί την αφορμή και όχι την αιτία άσκησης της βίας) και ότι οι παράγοντες που διαμόρφωσαν κατά το παρελθόν την προσωπικότητα του δράστη ή και του θύματος, είναι πιο σημαντικοί.

Οι κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες ασχολούνται με τη δυαδική σχέση «αποστέρηση-επιθετικότητα». Χωρίς βέβαια να μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι

κάθε αποστερημένος ή διαψευσμένος γίνεται επιθετικός ή κάθε θύμα επίθεσης αντιδρά κατά τον ίδιο τρόπο, η εκμάθηση της βίας δημιουργεί το υπόβαθρο – ίσως και το κλίμα– για τέτοια συμπεριφορά.

Οι κοινωνιοπολιτισμικές θεωρίες, σύμφωνα με τις οποίες αναπτύσσεται (κυρίως στα κατώτερα στρώματα) μια μορφή κουλτούρας της βίας, δεν ερμηνεύουν τη βία στα μεσαία–άνωτερα στρώματα, βασίζονται στο γεγονός ότι ο άνδρας –μέσω της βίας– ασκεί το έσχατο μέσο διατήρησης του ρόλου του ως κυριάρχου και τα μέλη της οικογένειας –μέσω της παθητικής στάσης– μένουν «πιστά» σ' έναν παραδοσιακό ρόλο υποταγής.

Το ζητούμενο παραμένει πάντοτε το πώς οι δι-αντιδρώντες ερμηνεύουν τον εαυτό τους και τους άλλους κατά τη βίαιη κατάσταση. Πώς νιώθουν όσοι ασκούν ή δέχονται βία; Πώς εκλαμβάνουν τις αντιδράσεις των τρίτων; Πώς ορίζουν την κατάσταση που γέννησε τη βία;

Χωρίς να παραβλέπουμε το ρόλο του μακρο-κόσμου (όπως π.χ., η εκμανθανόμενη επιθετική συμπεριφορά ως μοντέλο ανδρικής στάσης), νομίζουμε ότι η βία στο σπίτι έχει ένα συγκινησιακό υπόβαθρο και τα δι-αντιδρώντα άτομα βρίσκονται σε μια κατάσταση της οποίας ορισμένα στοιχεία είναι ελεγχόμενα κι άλλα μη–ελεγχόμενα.

Η βία, ακόμα και όταν παίρνει τη μορφή της σεξουαλικής κακοποίησης, συνιστά ένα μέσον επιβολής και ελέγχου το οποίο όμως καθίσταται κατά την πορεία συγκινησιακά ανεξέλεγκτο, γι' αυτό και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές δεν μπορούν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, να εξηγήσουν πώς φτάσαν εκεί (Γ. Πανούσης, 1995).

γ. Περί δραστών και θυμάτων

Οι έρευνες δείχνουν ότι έχουμε σημαντική αύξηση (σχεδόν διπλασιασμό ή και τριπλασιασμό) των θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης (στις ηλικίες 13-17 χρ.) (Γ. Πανούσης, 2004) στη δεκαετία 1985-1995 και στις περισσότερες περιπτώσεις ο δράστης είναι «οικείος» και αρκετά ώριμος (γύρω στα 40 χρ.). Η πλειοψηφία βέβαια των κακοποιήσεων αυτών δεν φτάνει ποτέ στο δικαστήριο ή στο φως (γύρω στο 20% καταγγέλλονται και καταδικάζονται οι δράστες).

4. Περί του Κώδικα Δεοντολογίας για την προστασία των ανηλίκων

Ομάδα ερευνητών του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ Παν/μίου Αθηνών συνέταξε Κώδικα Δεοντολογίας για την προστασία των ανηλίκων στο πεδίο της ραδιοτηλεόρασης υπό την αιγίδα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ, 1999).

Οι κανόνες που αφορούν στο θέμα μας είναι οι παρακάτω:

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΤΗΛΕΘΕΑΤΩΝ

ΤΜΗΜΑ Ι

ΚΑΝΟΝΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΗ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Άρθρο 1

Οι τηλεοπτικοί σταθμοί οφείλουν να μη μεταδίδουν προγράμματα, τα οποία ενδέχεται να βλάψουν σοβαρά τη σωματική, πνευματική, ψυχική ή ηθική ανάπτυξη των ανηλίκων και κυρίως προγράμματα που περιέχουν πορνογραφικές σκηνές ή σκηνές άσκοπης βίας.

Στα προγράμματα αυτά, των οποίων η μετάδοση αποκλείεται, περιλαμβάνονται ιδίως:

1. Προγράμματα που εξαίρουν ή δικαιολογούν οιαδήποτε ακραία εκδήλωση βίας στη φυσική, ψυχική ή κοινωνική της εμφάνιση ή την παρουσιάζουν ως λιγότερο επικίνδυνη από ό,τι είναι στην πραγματικότητα.

Για να διαπιστωθεί εάν ένα πρόγραμμα εμφανίζει τα χαρακτηριστικά αυτά, λαμβάνεται ιδίως υπ' όψιν, εάν

- α) Η βία παρουσιάζεται στο πλαίσιο του προγράμματος χωρίς επαρκείς ενδοιασμούς ως αποτελεσματική μέθοδος δράσης,
- β) Οι σκηνές βίας συνδέονται κατά τέτοιο τρόπο μεταξύ τους, ώστε να μην τίθεται η προβληματική της χρήσεως βίας ως μέσου επιλύσεως διαφορών,
- γ) Οι πράξεις βίας παρουσιάζονται αποσπασματικά, ώστε π.χ. αποσιωπώνται τα αποτελέσματα και οι συνέπειές τους για τα θύματα,
- δ) Οι κατ' ιδίαν σκηνές βίας παρουσιάζονται σε τόση έκταση και με τόσες

- ειδεχθείς λεπτομέρειες, που υπερβαίνουν το δραματουργικά αναγκαίο μέτρο,
- ε) Ασκείται βία κατά προσώπων που θεωρούνται διαφορετικά λόγω της εμφάνισης, της πολιτιστικής και κοινωνικής τους αυτοσυνειδησίας, των συνηθειών τους ή των πεποιθήσεών τους, η οποία παρουσιάζεται ως λιγότερο επικίνδυνη από ό,τι είναι στην πραγματικότητα ή ως δικαιολογημένη.
2. Προγράμματα, πέραν των ασέμνων κατά τους όρους της σχετικής νομοθεσίας, που περιέχουν σκηνές σεξουαλικού περιεχομένου και
- α) συνιστούν την φυσική ή άλλης μορφής βία για την επίτευξη της ικανοποίησης της σεξουαλικής επιθυμίας,
- β) δημιουργούν την εντύπωση ότι ο βιασμός προκαλεί απόλαυση στο θύμα,
- γ) τείνουν κατά το συνολικό τους νόημα στην μείωση ενός φύλου,
- δ) περιλαμβάνουν σε σημαντική έκταση σκηνές, που μειώνουν πρόσωπα εξ αιτίας των σεξουαλικών τους προτιμήσεων.
3. Προγράμματα, που παροτρύνουν σε αντιπάθεια ή μίσος κατά μεμονωμένων προσώπων, ομάδων προσώπων ή μειονοτήτων.

Για την ένταξη των τηλεοπτικών εκπομπών σε κατηγορίες συνεκτιμάται αν μπορεί:

- α) Να προκαλέσει στους ανηλίκους ανησυχία, ανασφάλεια, φόβο ή ταραχή, π.χ.
- (1) με τη μετάδοση σκηνών βίας ή καταστροφής,
  - (2) με την ωμή παράσταση βιοτικών συμβάντων, τα οποία στην πραγματικότητα βιώνονται από τα παιδιά με ιδιαίτερο φόβο (όπως ενδοοικογενειακές συγκρούσεις),
  - (3) με την παρουσίαση πραγματικών σκηνών βίαιων γεγονότων χωρίς επαρκείς επεξηγήσεις,
  - (4) με την παράσταση του φανταστικού ως πραγματικού ή του πραγματικού ως φανταστικού κατά τρόπο, που καθιστά δυσχερή ή αδύνατη την διάκρισή τους,
  - (5) με την μετάδοση λεπτομερειών από σκηνές ερωτικής πράξης, ή
- β) Να δημιουργήσει σύγχυση στους ανηλίκους από κοινωνική ή ηθική άποψη, όπως

- (1) με την παρουσίαση προτύπων με βίαιη ή άλλης μορφής αντικοινωνική συμπεριφορά,
- (2) με την παρουσίαση ή και την δικαιολόγηση μέσω επίλυσης διαφορών που είναι μονομερώς προσανατολισμένα στη βία,
- (3) με την παράσταση της βίας ως αποτελεσματικού ή κατάλληλου υποκατάστατου της επικοινωνίας,
- (4) με την αποσιώπηση των συνεπειών της βίας ή την παρουσίασή της ως λιγότερο επικίνδυνης από ότι είναι στην πραγματικότητα, ώστε να δημιουργείται άμβλυνση της ευαισθησίας έναντι της βίας,
- (5) με παράσταση βίας σε ένταση και έκταση δυσανάλογες προς την πραγματικότητα, ώστε να δημιουργείται στον ανήλικο τηλεθεατή το συναίσθημα παρούσης και διαρκούς απειλής,
- (6) με την άκριτη παρουσίαση προκαταλήψεων ή πράξεων βίας εναντίον αντιφρονούντων,
- (7) με την προτροπή για την υιοθέτηση ακραίως μονομερώς ή εξαιρετικά παρωχημένων στερεοτύπων συμπεριφοράς,
- (8) με την παρουσίαση ερωτικών σχέσεων και μεθόδων, που μειώνουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κατά τρόπο που δημιουργεί την εντύπωση ότι πρόκειται για πράξεις νόμιμες ή αποδεκτές,
- (9) με την παρουσίαση ποινικά κολάσιμων ερωτικών σχέσεων, όπου εμπλέκονται ανήλικοι, κατά τρόπο που δημιουργεί την εντύπωση ότι είναι νόμιμες ή αποδεκτές,
- (10) με την συχνή ή άσκοπη χρήση ύβρεων, βλασφημίας ή άλλων απρεπών λέξεων ή φράσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Άρθρο 9

1. Η άμεση ή έμμεση αποκάλυψη της ταυτότητας καθώς και η παρουσίαση ανήλικων μαρτύρων ή θυμάτων εγκληματικών ενεργειών ή δυστυχημάτων από τις ειδησεογραφικές και άλλες ενημερωτικές εκπομπές τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών σταθμών απαγορεύεται. Επιτρέπεται μόνον κατ' εξαίρεση, εφ' όσον είναι απολύτως αναγκαία για την προστασία όλως επιτακτικού, στην συγκεκριμένη περίπτωση, δημοσίου συμφέροντος και δεν προκαλεί πόνο ή βλάβη στην προσωπικότητα του ανηλίκου και μόνον ύστερα από γραπτή άδεια αυτού που ασκεί τη γονική μέριμνα ή την επιμέλεια.
2. Η παρουσίαση καθώς και η άμεση ή έμμεση αποκάλυψη της ταυτότητας ανήλικου θύματος σεξουαλικού εγκλήματος απαγορεύεται απολύτως.
3. Η παρουσίαση καθώς και η άμεση ή έμμεση αποκάλυψη της ταυτότητας ανήλικου δράστη εγκληματικών ενεργειών ή υπαίτιου δυστυχήματος απαγορεύεται απολύτως.
4. Απαγορεύεται η παρουσίαση καθώς και η άμεση ή έμμεση αποκάλυψη της ταυτότητας ανηλίκων που έχουν διαπράξει απόπειρες αυτοκτονίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΙΣ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Άρθρο 10

1. Η συμμετοχή ανηλίκων σε τηλεοπτικές εκπομπές, που τελούν υπό περιορισμούς, όσον αφορά την παρουσίαση ανηλίκων σε αυτές, απαγορεύεται απολύτως,
2. Δεν είναι επίσης ποτέ επιτρεπτή η συμμετοχή ανηλίκων σε τηλεοπτικές εκπομπές, όταν η συμμετοχή αυτή ενδέχεται να έχει οιαδήποτε αρνητική επίδραση στην πνευματική ή ηθική ανάπτυξη των ανηλίκων.
3. Η συμμετοχή ανηλίκων σε τηλεοπτικές εκπομπές θα γίνεται πάντοτε με

απόλυτο σεβασμό του προσώπου τους, χωρίς εκμετάλλευση της ηλικίας τους ή κατάχρηση της εμπιστοσύνης ή της αφέλειας που τυχόν επιδεικνύουν και χωρίς να τους τίθενται ερωτήσεις που αφορούν την ιδιωτική σφαίρα ή την οικογενειακή ζωή των ιδίων ή άλλων προσώπων. Εκμετάλλευση της ηλικίας του ανηλίκου συντρέχει πάντοτε, όταν οι ερωτήσεις ή η παρουσίαση των δεδομένων δεν γίνεται με τρόπο ανάλογο προς το γνωστικό πεδίο και το πεδίο κρίσης που προσιδιάζουν στην ηλικία του ανηλίκου και στον συγκεκριμένο ανήλικο ατομικά.

5. Επίλογος περί ευθύνης

Ο Κώδικας Δεοντολογίας πρέπει για να ισχύσει να προσυπογράφεται από τις ραδιοτηλεοπτικές επιχειρήσεις και τις ενώσεις τους, τις δημοσιογραφικές ενώσεις, τους παραγωγούς οπτικοακουστικών έργων και τις ενώσεις τους, τις εκδοτικές επιχειρήσεις που εκδίδουν έντυπα, στα οποία αναγράφεται το πρόγραμμα των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών και τις ενώσεις αυτών, τις ενώσεις διαφημιστών και διαφημιζομένων καθώς και τις ενώσεις τηλεθεατών που συνιστώνται κατά τις διατάξεις της νομοθεσίας για την προστασία των καταναλωτών.

Κανένας από αυτούς τους φορείς δεν έχει δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για να υιοθετήσει και να προωθήσει τέτοιες αυτο-δεσμεύσεις.

Άρα –αναρωτιέμαι και κλείνω – μήπως δεν είμαστε ως κοινωνία ώριμοι να υπερασπίσουμε ούτε καν τα παιδιά μας από τους «κακούς μας» εαυτούς;

That's the question.

Γιάννης Πανούσης

Καθηγητής Εγκληματολογίας

Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ

Παν/μίου Αθηνών

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βούρβαχης, Ελ. (2005) Δικηγόρος & Δεοντολογία, Α. Σάκκουλας, Αθήνα
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (1999) Κώδικας Δεοντολογίας για την προστασία των ανηλίκων στο πεδίο της ραδιοτηλεόρασης, ΕΠΙ/ΕΜΜΕ/ΕΚΠΑ, Αθήνα
- Γώγος, Κ. (2000) Κανόνες Δεοντολογίας της Δημόσιας Διοίκησης, Σάκκουλας, Θεσ/κη
- Πανούσης, Γ. (1995) Βία στην οικογένεια –Σχέσεις εξουσίας;, in Γ. Πανούση, Το μήνυμα στην Εγκληματολογία, Α. Σάκκουλας, Αθήνα, σ. 166-167
- Πανούσης, Γ. (2004) Συμ-βολικές κατασκευές της πραγματικότητας, in ΜΜΕ & Πολιτισμός, Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού, Εντελέχεια, Αθήνα, σ. 81-82
- Πανούσης, Γ. (2004) Ανήλικοι – δράστες και θύματα, in Γ. Πανούση, Περί εγκληματ(ι)ών λόγος και αντίλογος, Α. Σάκκουλας, Αθήνα, σ. 147 επ.
- Παπαχρήστου, Θ., Βερναρδάκης. Χ. κ.ά. (2005) Αυτορρύθμιση, Δίκαιο και κοινωνία στον 21^ο αιώνα, Σάκκουλας, Θεσ/κη